

Etnik Kimlik Siyaseti ve Festivaller: Munzur Festivali'nde Kolektif Aidiyetlerin Yeniden Üretimi ve Kimliğin Çatışmalı Görünümleri

Ülker SÖZEN

Özet

Bu makale Türkiye'de etnik grupların festivaller etrafında ürettikleri kimlik mücadelesini ve toplumsal ilişkileri konu edinmektedir. Özel olarak Dersim'de düzenlenen Munzur Festivali'ne odaklanmaktadır. Makale, festivalin başlangıcından itibaren dönüşümünü Dersim toplumunun ve siyaset alanının geçirdiği dönüşümlerle ilişkilendirmektedir. Böylece festivalin örgütlenişi, içeriği ve ürettiği toplumsal karşılaşmalar üzerinden Dersimlilik, Kürtlük, Alevilik ve devrimcilik gibi kolektif aidiyetlerin yeniden üretimini ve Dersim kimliğinin tartışmalı görünümünü ele almaktadır. Munzur Festivali devletin bölgede uyguladığı politikalara karşı siyasi, kültürel ve ekolojik mücadelenin verildiği, Dersim toplumunun farklı parçalarını ortaklaştıran canlı bir kamusalıktır. Etkinliğin son senelerde ağırlıklı biçimde Kürt siyasetini yansıttığına, ticarileşmiş ve eğlence tüketimine dönük bir etkinliğe dönüştüğüne, Dersim'in yerel kültürünü ve sorunlarını daha az işlediğine dair eleştiriler mevcuttur. Son yıllardaki festival deneyimi, Dersim toplumunun ötekileriyle çizdiği kültürel sınırları ve kendi içindeki toplumsal ayrışmaları belirginleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Munzur Festivali, Dersim, Etnik Kimlik Siyaseti, Kolektif Aidiyetlerin Yeniden Üretimi, Toplumsal Ayrışma, Kültürel Sınırlar

Ethnic Identity Politics and Festivals: Reproduction of Collective Belongings and Contested Manifestations of Identity in the Munzur Festival

Abstract

This paper issues the identity politics and social relations produced within the context of local ethnic festivals in Turkey. It concentrates on the Munzur Festival organized in Dersim. The article connects the festival's course since its beginning with the ways in which Dersim society and its political field has transformed in the last decades. Hence, it discusses the reproduction of collective belongings of Dersimli, Kurdish, Alevi, and revolutionary identities. Moreover, it explores the contested manifestations of Dersimli identity through an analysis of the festival's content and the social encounters it enables. The Munzur Festival has comprised political, cultural and ecological struggles and a lively public sphere that congregated the different parts of Dersim society. In the last years, there are criticism suggesting that the festival has been commercialized in terms of entertainment consumption and dominated by Kurdish politics while Dersim's aut-

hentic culture and social problems have been downplayed. This accentuates the cultural boundaries of Dersimi society with its others and its internal social fragmentation.

Key Words: Munzur Festival, Dersim, Ethnic Identity Politics, Reproduction of Collective Identities, Social Fragmentation, Cultural Boundaries

Giriş

En geniş tanımla festivaller kutlama amaçlı kamusal etkinliklerdir. Festival formu bağlama göre değişik biçimler almakta, farklı anlamlar ve toplumsal işlevler taşıyabilmektedir. Bir yanda kutsal ve dünyevi, diğer yanda özel ve kamusal alanlar arasında bağlantılar kuran; gelenek icat eden ya da gelenekleri yeniden üreten ve kültürel yaratıcılık içeren; kimi zaman var olan toplumsal düzeni pekiştiren ya da nostaljik uyanışlara kapı açan, kimi zaman da en spekülative kültürel, sanatsal ve siyasi formları sergileyen avangard ve muhalif şenlikleri içerecek biçimde farklılaşır.¹ İdeal tipler olarak bir yanda devlet, ticari gruplar ya da kültürel elitler tarafından düzenlenen ekonomik, siyasi ya da kültürel meşruiyet devşirme amaçlı tepeden organize edilen kutlamalardan, diğer yanda toplulukların spontane enerjisini ve aktif katılımını yansıtan, yerelden üretilen organik kutlama ritüellerinden ve karnavallardan söz etmek mümkündür. Tabii ki bu formların özellikleri, yaşanan festivallerde iç içe geçmiştir. Öyle ki resmi bir devlet töreni halk tarafından benimsenerek cemaat hissi ve organik coşkunlumu yaratabilir, ya da yerel dinamiklerle ortaya çıkan ve kolektif bir katılım ruhu yaratan bir şenlik zaman içinde kutlamanın otantik boyutlarını erozyona uğratan ticari bir nitelik kazanabilir.

Ben bu makale kapsamında Türkiye'de 2000'lerde düzenlenmeye başlayan ve bir etnik grubun kimliğini ve kültürünü konu edinen yerel festivalleri ele almaktayım. Bu festivallerin ortaya çıkışı, ülke ölçeğinde resmi Türk milliyetçiliğinin ve Kemalist ideolojinin sorgulandığı ve kimlik siyasetlerinin yükseldiği bir döneme denk düşmektedir. Bu açıdan festivaller, etnik bir grubun kültürel-kimliksel aidiyetini pekiştirdiği, görünürlük siyaseti ürettiği ve tanınma taleplerini ifade ettiği mecralar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Makalede özel olarak ise, Zazaca/Kırmancki ve Kürtçe/Kurmanç konuşan Alevi nüfusun yaşadığı Dersim'de resmi olarak 2000 yılından beri düzenlenen Munzur Kültür ve Doğa Festivali'ne odaklanıyorum. Munzur Festivali öncelikle Dersimlilerin ulus devletin ve kapitalist modernleşmenin kendi toplumları, kültürleri ve coğrafyaları üzerinde yarattığı fiziksel ve sembolik şiddete karşı mücadelelerinin ürünüdür. Bunum bir adım ötesine geçtiğimizde festivalin Dersim kimliğini, ortak hafızayı ve yerelliği Munzur Nehri'nin inançsal-kültürel merkeziliği, barajlara ve HES'lere karşı verilen toplumsal mücadele ve 1937-38 Katliamı temaları üzerinden yeniden üreten, kolektif aidiyeti pekiştiren ve aynı zamanda bunları tartışmaya açan bir etkinlik olduğunu görürüz. Bunun yanı sıra festival, Dersim siyaset alanına ve toplumsallığına dâhil olan farklı grupların temas ettiği bir mücadele ve karşılaşmalar alanıdır. Munzur Festivali'nin hikâyesi üzerinden, Dersimliliğin devlet şiddeti ve dışlama politikaları karşısında organik bir aidiyet ve cemaat olma hissinden; son otuz senede Kürtlük, Alevilik, Zazalık, Kırmançlık ve solculuk gibi öğelerle içi doldurulan çok boyutlu ve çatışmalı bir kimlik örüntüsüne dönüşümünü okumak mümkündür.

Makalede kullandığım veriler 2012 yılından beri Munzur Festivali üzerine gerçekleştirdiğim alan araştırmasına dayanmaktadır. Araştırma, Munzur Festivali'nin örgütleyicileri, katılımcıları ve Dersimli kültür-sanat üreticileriyle gerçekleştirdiğim derinlemesine mülakatları, festival dönemi ve diğer zamanlarda Dersim'de yürüttüğüm katılımcı gözlemleri ve etnografik çalışmaları

¹ Alessandro Falassi, "Festival: Definition and Morphology", *Time Out of Time: Essays on the Festival içinde*, der. A. Falassi, Albuquerque, NM: University of New Mexico Press, 1987, s. 1-10

kapsamaktadır. Dahası festival broşürlerini ve festival hakkında yazılı basın ve sosyal medyada dolaşıma giren anlatımların incelenmesini içermektedir. Makalede değindiğim Yeşil Yayla ve Evvel Temmuz festivalleri üzerine bilgiler ise, bu festivallerin örgütleyicileriyle 2013 yazında gerçekleştirdiğim mülakatlara dayanmaktadır.

Teorik Çerçeve

Klasik antropoloji ve sosyoloji literatüründe festivaller dinsel ve kutsal olanın alanına denk düşmektedir. Kolektif bir esrime hali yaratan toplumsal ayinler olarak tanımlanan festivaller, ortak değerleri kutsayarak toplumsal özün ve kolektif kimliğin temsil ve icra edildiği etkinliklerdir. Durkheim toplulukların kendini kutlamak ve kolektif olarak deneyimlenen coşku halini [*collective effervescence*] yaşamak için festivallere ihtiyaç duyduğunu anlatır.² Mihail Bakhtin ise Orta Çağ Avrupası'nın popüler karnavallarını hegemonya karşıtı halk kültürünü yansıtan, toplumsal hiyerarşilerin alaşağı edildiği, oluşun, değişimin ve yenilenmenin ihtimallerini taşıyan, toplumsal düzeni hedef alan mizahın ve eğlencenin kronotopu (zaman-mekânı) olarak ele alır.³ Antropolog V. W. Turner'e göreyse festival, zamanın ve dünyevi toplumsal düzenin hem içinde hem dışında, araftaki bir deneyime tekabül eder.⁴ Topluluk üyeleri gündelik varoluşlarının ve toplumsal rollerinin dışına çıkarken sınıf ve statülerin yarattığı yapısal eşitsizlikler etkisizleşir, grup özsel bir insani bağı ve bütünleşmeyi, yani dünyevi yapısal ayrımların ötesinde anlık biçimde gelişen cemaat olma hissini [*communitas*] deneyimler. Bu bakımdan toplumsal normların belli bir zaman-mekân dâhilinde askıya alınması; kutsalla dünyevinin, bayağı ile asil olanın bir arada var olması ve normatif sınırların kalkması toplumsal gerilimlere sembolik bir çözümleme imkânı verir.

Buraya kadar tartıştığım biçimiyle festivaller, cemaat bağlarını, organik dayanışma ve bütünlük halini geliştiren, kolektif kimliği temsil ve icra eden, duygusal yoğunluğu yüksek, modernite dışı dinamikleri olan etkinliklerdir. Ancak bunları yalnızca modernite dışı/öncesi toplumsallığın bir boyutu olarak düşünmek hatalı olacaktır. Öyle ki, günümüzde küreselleşmenin getirdiği artan hareketlilik ve kültürel beğenilerin çeşitlenmesiyle festival formunun ticari boyutu ön plana çıkmış, eğlence ve turizm sektörlerinin önemli bir ayağı olmuştur. Fragmentasyon ve yabancılaşma hallerini getiren modern hayatın ve kapitalizmin kuşattığı toplumların hayatında da festivaller, otantik anlamlar ve aidiyet hissine imkân veren etkinlikler olması bakımından önemlidir. Festivaller estetik bir ortaklaşma deneyimine ve gündelik hayatın dışında gelişen toplumsallıklara [*festive sociability*] imkân tanır.⁵ Estetik, politik ve etik düzeylerde aktif katılımı teşvik eder, eğlence ve çeşitli hazlar vadeder, duygulanım ve eylemliliği içeren bütüncül bir deneyim sunarlar.⁶ Bu bağlamda festivallerin estetik ve etik-politik çoğulculuğu, duygulanım ve düşünümüllüğü provoke eden yapısı ve imkân verdiği rutin dışı ilişkilenebilir biçimleri, akılcı tartışmayla tanımlanan klasik kamusal alan formunun ötesinde, çok boyutlu kültürel bir kamusal alan kurabilmektedir.

Toplumsal muhalefetin ve madun grupların kültürel siyasetinde de festivaller önemli araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Festivaller toplumsal mücadele repertuarları içinde kitle mobilizasyonuna olanak veren, kolektif performanslar yoluyla coşkunlaşma ve aidiyet sağlayan ve siya-

² Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Ataç yayınları, İstanbul.

³ Mikhail Bakhtin, *Karnavaldan Romana: Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, çev. Cem Soydemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001

⁴ Victor. W. Turner, "Religious Celebrations", *Celebration: Studies in Festivity and Ritual* içinde, der. V. W. Turner, Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1982, s. 201-219

⁵ Xavier Costa "Festive Traditions in Modernity: The Public Sphere of the Festival of the 'Fallas' in Valencia (Spain)". *The Sociological Review* (50), 2002, s. 482-504

⁶ Ivan Karp. "Festivals" *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display'in* içinde, der. Ivan Karp ve Steven D. Lavine, Washington, D.C: Smithsonian Institution Press, 1991, s. 279-87

si iddiaların dillendirildiği mecralar olarak değerlendirilmektedir. Festival zamanının ve mekânın rutin kullanım biçimlerini ve gündelik toplumsallığı değiştirdiği için yaratıcı ve deneysel enerjileri açığa çıkarır. Bu bağlamda azınlıklar ve hegemonya karşıtı gruplar festivalleri neşe, yaratıcılık ve kutlama içeren performanslarla alternatif toplumsal tahayyülleri tecrübe ve temsil ettikleri alanlar olarak kullanmaktadır.⁷ Dahası ulus devlet rejimi altında baskılanan etnik gruplar için festivaller, küresel düzlemde etkili çok kültürcülük söylemine – ve bu söylemin getirdiği şeyleşme ve ticarileşme eğilimlerine de – eklenerek kültürel yeniden üretim ve kamusal görünürlüğe olanak sağlayan mecralar olarak işlev kazanmaktadır.⁸ Aynı zamanda festivaller, hegemonya karşıtı gruplar için mekâna dair yeni anlamlar ve kullanım biçimleri geliştirme pratikleri ve bu yolla mekânı sahiplenme biçiminde “mekânsal taktikleri” içerebilmektedir.⁹ Mekâna ve yerelliğe yapılan vurgu, onu ulusal ve küresel düzlemlerle bağlantılı ama aynı zamanda onlardan ayrı biçimde tanımlama ve değerlendirme pratiği, yerelliğin kültürel ve ticari kıymet gördüğü günümüzde festivallerin önemli bir özelliği olmuştur.

Festivaller tarihselliği olan ve süreç içinde içeriği, anlamı ve organizasyon biçimleri dönüşen etkinliklerdir.¹⁰ Bu açıdan festivaller, onları üreten toplulukların hayat döngüsündeki kırılmaları anlamlandırmak; geçirdikleri toplumsal, siyasi ve ekonomik dönüşümleri yorumlamak için önemli imkânlar sunmaktadır. Bu bağlamda festivalleri “grup yapan” [*group making*], “grubu yeniden kuran” [*group remaking*] ve “grubu dağıtan” [*group unmaking*] süreçlerle bir arada düşünmek mümkündür.¹¹ Modernite öncesi cemaat formundaki toplulukların yaşantısında festivaller, topluluğun bir olma hissini deneyimlediği ve kendisini yenileme yönündeki yaratıcı enerjileri ortaya çıkaran, yani “grup yapan” ritüelleridir. Göçler, kapitalizme eklenme, şehirleşme ve diasporaların oluşması gibi toplumsal farklılaşma ve yabancılaşma deneyimleriyle birlikteyse festivaller kültürel mirasın yeniden keşfedildiği ve farklı biçimlerde yorumlandığı, “grubu yeniden yapan” ve “grubu dağıtan” etkinlikler olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu süreçlerle bağlantılı şekilde festivaller, etnik-kültürel grubun otantik aidiyetini icra etme ve yeniden üretme mecra-sından toplumsal ve siyasi farklılaşmaların kendini gösterdiği, küresel ve çok kültürlü kapitalist düzende otantisitenin ticari bir değer olarak pazarlandığı etkinliklere evrilebilmektedir.

Türkiye’de Yerel Etnik Festivaller

Türkiye’de kimlik hareketlerinin, çok kültürcülüğün ve yerelliğin siyasi ve kültürel hayatta ön plana çıktığı 2000’lerden beri, etnik kimliği ve yerelliği vurgulamak ve bu çerçevede politik iddialarda bulunmak için çeşitli kültür ve sanat festivalleri düzenlenmektedir. Türkiye’de ulus devlet kimliği dışında kalan bir grubun sahiplendiği ilk festival, 1964 yılından beri düzenlenen Hacı Bektaş Veli’yi Anma Şenlikleri’dir. Söz konusu şenlikler, Kemalist rejimin Alevilerle kurduğu yakınlık bağlamında resmi bir şenlik olarak kutlanmaya başlamıştır; sonrasında sol siyasetler ve 1980’lerin sonundaki Alevi Uyanışına paralel olarak da Alevi-Bektaşî hareketleri bu şenlikleri sahiplenmiştir. Hacı Bektaş Veli Şenlikleri Alevi-Bektaşî toplumu için önemli bir buluşma ve kültürel-kimlikel yeniden üretim mecrasıdır; dahası kimliğe dair taleplerin tartışıldığı ve ifade edildiği

⁷ Kevin Hetherington, *Expressions of Identity: Space, Performance and Politics*. Sage Publications, 1998

⁸ Elia Vardaki, “The Making of Home Away from Home: The Role of Ethno-cultural Festivals in Contesting Local Spaces”, *Contested Mediterranean Spaces* içinde, der. Maria Kousis, Tom Selywn ve David Clarke, New York: Berghann Books, 2011, s. 260

⁹ Iain Munro ve Silvia Jordan, “Living Space’ at the Edinburgh Festival Fringe: Spatial Tactics and the Politics of Smooth Space” *Human Relations*, 66(11), 2013, s. 1497-1525

¹⁰ Jeremy Boissevain, “The Dynamic Festival: Ritual, Regulation and Play in Changing Times”, *Ethnos*, online yayın tarihi: 6 Şubat 2015, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00141844.2014.989874?src=recsys#.VQtdcmSsVsQ>, erişim tarihi: 1 Mart 2015

¹¹ Joao Leal, “Festivals, Group Making, Remaking and Unmaking”, *Ethnos*, online yayın tarihi: 6 Şubat 2015, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00141844.2014.989870?journalCode=retzn2>, erişim tarihi 1 Mart 2015

bir kamusal alandır.¹² KSH için de 2001 yılından beri düzenlenen Diyarbakır Kültür ve Sanat Festivali gibi festivaller, özellikle hareketin kültürel alandaki mücadeleye ağırlık verdiği 1990'lar sonrası dönemde siyasi mücadelenin parçası olmuştur.¹³ Bu festivaller KSH'nin küresel sol ve özgürlükçü söylemleriyle şekillenen yerel siyasetlerin temsil edildiği, yerellik üzerinden Kürdistan coğrafyasının vurgulandığı alanlardır. Aynı zamanda festivaller kitlesel katılım sağlayan etkinlikler olarak Kürt kimliğinin müzik ve dans gibi kolektif ve kültürel performanslar vasıtasıyla yeniden üretilmesine ve farklı toplumsal tahayyüllerin deneyimlenmesine imkân verir. Dahası, Kürtlerin devlet otoritesine karşı direnişini ve özgürlük arayışlarını sembolize edecek biçimde yeniden işlenen Demirci Kawa miti ve bu mit etrafında ulusal bayram olarak kurgulanan Newroz Şenlikleri, 1990'lardan itibaren hareketin sembolik mücadele repertuarında merkezîyet kazanmıştır. Newroz kutlamaları Kürtler için geleneğin yaratıcı ve muhalif bir toplumsallığı kuracak şekilde yeniden yorumlandığı, siyasi mesajların, tanınma ve hak taleplerinin dillendirildiği ve kitle mobilizasyonu sağlayan bir kamusallık üretmektedir.¹⁴

2000'li yıllarda Aleviler ve Kürtler dışındaki etnik gruplar da örgütlenmeye, tanınma ve kültürel hak taleplerinde bulunmaya başladı. Dahası, etnik farklılığa ve yerele dair kültür ve eğlence piyasasında bir talep oluştu. Bu bağlamda bir etnik grubun kültürel ifadelerini görünür kılan başka festivaller de düzenlenmeye başlandı. 2000 yılından beri İstanbul Sultanahmet'teki turistik bir otelin öncülüğüyle gerçekleştirilen Ahırkapı Hidrellez Şenlikleri, müzik, dans ve eğlence üzerinden tarif edilen Çingene kültürünü, bu grubun yaşadığı eski bir İstanbul semtini dekor yaparak turistikleştiren, yerel, ulusal ve ulus-aşırı dinamikleri bir arada kullanan bir etkinliktir.¹⁵ Bu şenlik İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti kapsamındaki etkinliklere de dâhil edilmiş ve kentsel pazarlama ve soylulaştırma siyasetlerinin bir parçası olmuştur. Son senelerde festivalin etnik kültürü ticarileştiren, toplumsal ve fiziksel bağlamından koparan bir etkinliğe dönüşmesi kamusal alanda eleştirilere sebep olmuştur. Nihayetinde biri Ahırkapı dışında bir konser alanında (Parkorman) bir organizasyon şirketinin düzenlediği ticari nitelikte, diğeri sol eğilimli bir kültür-sanat kolektifinin yerel dernekle birlikte düzenlediği ve ticarileşmeye karşı bir pozisyon belirleyen iki şenlik organizasyonu ortaya çıkmıştır.¹⁶

2001 yılından beri kültür-sanat festivali olarak kutlanan, Samandağ'daki Arap Alevilerinin geleneksel bereket şenliği Evvel Temmuz Festivali; Artvin'in köylerinde ve yaylalarında 2006'dan beri düzenlenen, Laz ve Hemşin kültürlerini canlandırmayı amaçlayan ve küresel anlamda turistik boyutu olan Yeşil Yayla Kültür Sanat ve Çevre Festivali ve 2007'den beri Torbalı'da düzenlenen Afro Türklerin Dana Bayramı da son dönemdeki etnik yerel festivallere örnektir. Bu festivallerin bir ortak özelliği olarak sol ve özgürlükçü bir siyasi duruşu benimsemelerini ve kültürel çoğulculuk bağlamında etnik kimliği, anadilleri ve kültürü konu edinmelerini gösterebiliriz. Evvel Temmuz ve Yeşil Yayla festivallerinin örgütleyicileri, kendileriyle yaptığım görüşmelerde hem kendi yerellerinde hem de Türkiye genelinde çok kültürlü, çok dilli ve çok inançlı bir toplumsal dokuyu önemsediklerini, festivaller için demokratik- özgürlükçü bir çerçeve benimsediklerini anlattı. Bu bağlamda her iki festivalde de etkinliğin düzenlendiği bölgede baskın olan etnik kimliklerin (Evvel Temmuz için Arap Alevi ve Yeşil Yayla için Laz ve Hemşin kimlikleri) dışında, yereldeki diğer etnik-kültürel grupların (Kürt, Arap Hıristiyan ve Ermeni gibi) kültür ve hafızalarını yansıtan etkinliklere yer verilmektedir. Ancak her iki festivalin örgütleyicileri de bu etkinliklerin etnik

¹² Meral Selman, Alevi-Bektaş Kimliğinin Kuruluş Sürecinde Hacı Bektaş Veli Anma Törenleri, Ankara: Kalan Yayınları, 2006

¹³ Nicole F. Watts "Activists in office: Pro-Kurdish contentious politics in Turkey", *Ethnopolitics*, 5(2), 2006, s. 125-144

¹⁴ Yücel Demirel, *Tören Simgesi Siyaset: Türkiye'de Newroz ve Nevruz Şenlikleri*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2012

¹⁵ Burcu Y. Şeyben, "Engaging the Local, Urban and The Global: The Ahırkapı Hidrellez Spring Festival". *Cultural Policy and Management Yearbook* içinde, der. U. Z. Kutlu ve C. Smithuisen, İstanbul: Bilgi University Press, 2010, s. 113-122

¹⁶ Nilay Vardar, "Ahırkapı Sokaklarında Hidrellez", *Bianet.org*, 6 Mayıs 2012, <http://bianet.org/bianet/azinliklar/138137-ahirkapida-sokaklarinda-hidrellez>, erişim tarihi 2 Mart 2015

çeşitliliği vurguladıkları ölçüde (özellikle de Kürt ve Ermeni kültürlerine dair etkinliklere yer verdikleri oranda) bölgedeki milliyetçi gruplardan tepki gördüklerini ifade etti. Dahası devlet güçlerinin açık ya da örtülü denetim, baskı ve tehditleriyle karşılaştıklarına dair anekdotlar anlattılar. Bu festivallerin bir diğer benzeşen özelliği ise kapitalizmin doğa üzerindeki tahribatına karşı ekoloji mücadelesini ve yerel kültürel mirası vurgulamalarıdır. Evvel Temmuz Festivali kapsamında Samandağ'da son yıllarda yapılan rüzgâr türbinlerinin ekolojiye verdiği zararlar üzerine paneller düzenlenmektedir. Yeşil Yayla Festivali'nde ise devlet ve sermaye işbirliğinde bölge ekonomisini canlandırma modeli olarak sunulan HES'lere karşı yerel kültürel mirası ön plana koyan bir pozisyon mevcuttur. Örneğin festival programında geleneksel yemekler, pekmez yapımı, geri dönüşüm gibi alanlarda yerel-geleneksel kültürel miras olarak tanımlanabilecek pratikler üzerinden atölyeler düzenlenmektedir. Bu festivaller yerelliğe, coğrafyaya ve farklı kültürlere vurgu yaptıkları oranda kültürel ve ekolojik turizm trendine de dâhil olabilmektedir. Yeşil Yayla Festivali'nin örgütleyicisi GOLA Külür Sanat ve Ekoloji Derneği'dir. Dernek, İstanbul'da yaşayan ve kendilerini Laz ve Hemşin kimlikleriyle tanımlayan Doğu Karadeniz göçmenleri tarafından kurulmuştur; Karadeniz'deki kültürel çeşitliliği ve mirası koruyup geliştirmeyi hedefleyen, bu yönde projeler üreten, ulus aşırı partnerlere ve bağlantılara sahip bir sivil toplum kuruluşudur. Bu derneğin çalışanlarıyla gerçekleştirdiğim görüşmede, festivalin ekolojik turizm yoluyla kültürü ve geleneksel üretim biçimlerini canlandırdığını belirttiler. Ancak aynı zamanda Karadeniz yaylalarında gelişen ticarileşme ve turistikleşme eğiliminin kültürü erozyona uğratan etkilerinden rahatsız olduklarını ifade ettiler. Bu çerçevede, festival örgütleyicilerinin sol ideolojik kökenlerden geldiği bu festivallerde, kültürün, yerelliğin ve geleneksel üretimlerin metalaşması ve kapitalist ilişkilerin yerelliği dejenere etmesi üzerinden çeşitli iç eleştirilerin ortaya çıktığı söylenebilir.

Munzur Festivali: Dersim'de Neden ve Nasıl bir Festival?

Dersim yoğun olarak Zazaca ve daha az oranda Kürtçe konuşan ve yöreye özgü bir Alevilik inancına mensup insanların yaşadığı bir kenttir. Dersim toplumu tarihsel olarak, kendisini çevreleyen ve tehdit eden toplumsal-siyasi coğrafyanın baskın Sünni İslam karakterine karşı, inanç ve kültürel pratiklerin ortaklığı temelinde kuvvetli bir cemaat olma algısı ve kolektif kimlik geliştirmiştir. Ancak Dersim toplumunun 1990'lardan beri yaşadığı göçler ve şehirleşmeyle gerçekleşen dışa açılma ve siyasallaşma süreçleri, toplumsal yapının sınıfsal, mekânsal ve siyasi açılardan farklılaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu farklılaşmaya paralel olarak, kolektif kimlik, gündelik hayat içinde pratik edilen organik bir ortaklık hissi olmaktan çıkmış ve siyaset alanına taşınmıştır. Kolektif kimlik kimi zaman ortaklaşan, kimi zaman karşıt şekillerde konumlanan farklı mekânsal, sınıfsal ve siyasi mecralarda yeniden işlenmektedir. Bu durum Dersim kimliğini istikrarsızlaştırmış ve çok parçalı bir hale dönüştürmüştür. İşte Munzur Festivali de Dersim toplumunun bu dönüşüm sürecinde ortaya çıkmıştır. Munzur Festivali'nin tarihsel süreci, Dersimliliğin ortak ve organik bir deneyim olarak görece dolaylımsız bir cemaat bağından siyasallaşmış, çok parçalı ve çatışmalı bir kimlik örüntüsüne dönüşümünü yansıtmaktadır. Bir diğer yandan, farklılaşmış ve katmanlanmış toplumsal yapı ve siyasallaşmış çatışmalı kimlik kurgularının yanında, organik bir aidiyet ve cemaat olma hissinin Dersimliler arasında hangi bağlamlarda ortaya çıktığını festival üzerinden değerlendirmek mümkündür.

Son otuz senelik süreç içinde Dersim'in kimlik siyasetleri alanı; Kürtlük, Alevilik, Zazalık, Kırmançlık ve son dönemde Ermenilik gibi farklı etnik bağları yansıtmaktadır. Dahası solculuk, daha özelde devrimcilik ve Maocu-Kaypakayacı hareket, hem Dersimli kimliğinin hem de Dersim'in siyaset alanının önemli bir bileşenidir. Dersimli bireyler bu farklı kolektif aidiyetleri

çoklu biçimlerde sahiplenebilmekte; ya da bağlama göre bu kimliklerden birini ön plana çıkarabilmektedir. Munzur Festivali de bu farklı kimlik bağlarının üst üste binerek birbirini tamamladığı ve/veya tartışmalı biçimlerde icra ve ifade edildiği bir mecradır. Örneğin Dersim Ermenilerinin 2000'lerin sonundan beri kültürel kimliklerini yeniden üretmek üzere siyasallaşmasıyla festival programına Dersim'deki Ermeni varlığını yansıtan Ermeni folklor gösterileri gibi etkinlikler eklenmektedir. Festival etkinliklerinde Zazaca ve Kürtçenin kullanılması anadil üzerinden kültürel-kimliksel yeniden üretimi hedefleyen bir pratik olarak festivalin ilk yıllarından beri uygulanmaktadır. Ancak son senelerde festival sahnesinde Kürtçeye ağırlık verilmesi veya festival sahnesinde konuşulan Zazacanın Dersim'de konuşulan halinden farklı, Kürtçe'ye yakınsayan bir yapıda olduğu gibi algılar¹⁷, Dersim toplumunun bir bölümünün KSH ve baskın Kürt kimliği karşısında yaşadığı asimile edilme endişesini yansıtmaktadır.

Dersim'in kolektif hafızası; Alevi inancına, Kürt kimliğine ve otonom bir toplumsal yapıya sahip Dersim halkının Sünni merkezle yaşadığı çatışmalar ve mağduriyetlerle biçimlenmiştir. Osmanlı'nın 19. yüzyıldan beri Dersim'e yönelik ıslah politikaları, katliamlar, zorunlu göçler ve Türkleştirme girişimleri bu hafızaya işlenmiştir. Kolektif hafızanın ve kimliğin inşasındaki kurucu deneyimin 1937-38 yıllarında Dersim'de yaşanan askeri operasyon, kıyımlar ve sürgünlerin yarattığı travma olduğunu söylemek mümkündür. 1990'larda devletin PKK ile savaşı kapsamında köy boşaltmalar ve yerel halkın yaşadığı zorunlu göç deneyimi, Dersimlilerin hafızasında yerelin merkezi otoriteyle yaşadığı tarihsel karşıtlığın bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Etnografik araştırmamda ve yazılı kaynaklarda 1993-94 köy boşaltmalarının ve Dersim'de yapılan ve yapılması planlanan barajların "ikinci 38" biçiminde yorumlandığına, bunun da festival bağlamında dile getirildiğine sıklıkla rast geldim. 2012 senesindeki festivalin ana sloganı "Dersim Soykırımını Tanınsın, Barajlar İkinci 38'dir" şeklinde belirlenmişti. Dersim toplumunun yaşadığı fiziksel ve sembolik şiddet biçimleri festival etkinlikleri bağlamında sıklıkla Dersim kimliğinin kurucu unsuru olarak yeniden ve yeniden işlenen 38 hafızasına atıfla soykırım olarak tarif edilmektedir.

Son yıllarda hem Dersim siyasetinde hem de Türkiye'nin siyasi arenasında 1937-38'e dair hafıza siyasetlerinin yoğun biçimde gündemleşmesi¹⁸ Munzur Festivali'ni bu hafızanın yeniden ürettiği ve ona dair söylemlerin, tanınma ve hak taleplerinin dillendirildiği bir alan olarak önemli kılmaktadır. Dersimliler 1937-38 yıllarında öldürülen ve sürgün edilen yakınlarının mezarlarının tespit edilmesi, devletin bu katliamı tanınması ve özür dilemesi için hukuki, siyasi ve kültürel alanda mücadeleler vermektedir. Bu çerçevede 2000'lerin sonundan beri, Dersim'in kültürel mirası üzerine, özel olarak da 1937-38'in yerel hafızadaki izlerini işleyen müzik, edebiyat, belgesel ve sözlü tarih çalışmalarında bir patlama yaşanmaktadır.¹⁹ Munzur Festivali de 1938'i işleyen kültürel üretimlerin ve siyasi iddiaların sergilendiği, 1938'in tanınmasına dair kolektif taleplerin ifade edildiği; bunların Dersimli, sosyalist ve KSH'nin kamuoyuyla buluştuğu bir sahne olarak işlenmektedir.

Munzur Festivali, Dersim kamuoyunun yanı sıra KSH ve Türkiye'deki sol, devrimci ve ekolojist hareketler açısından önemli bir kültürel etkinliktir. Avrupa'dan ve Türkiye'nin çeşitli illerinden Dersimliler, çevre illerden gelen tatilciler, Türkiyeli solcu ve devrimci gruplar, KSH'yi benimsemiş Kürtler festival dönemi kente gelen kitleyi oluşturmaktadır. Festival kapsamında konserler,

¹⁷ 2013 senesindeki festival programında kullanılan Zazaca'nın "bu gerçek Zazaca değil, Kürtçe beslemeli Zazaca, kelimeleri Kürtçe'ye benzetmişler" şeklinde tanımlandığını duymuştum. Sahada, KSH'nin Dersim kimliğini dil üzerinden asimile etmeye çalıştığını ifade eden başka Dersimlilerle de karşılaştım.

¹⁸ Besim Can Zırh, "Aygün Röportajı ve Türkiye Siyaseti'nde Üçüncü Dersim Depremi", *Alevilerin Sesi* (159), Nisan 2012, s. 24-29

¹⁹ Ülker Sözen, "Neo-Dersim Kültür Alanı: Siyaset ve Piyasa Ekseninde Hafızanın ve Kültürün Nesneleşmesi". *Dört Dağa Sığmayan Kent: Dersim Üzerine Ekonomi Politik Yazılar* içinde, der. Gürçağ Tuna ve Gözde Orhan, İstanbul: Patika Yayınları, 2013, s. 249-307

paneller, film gösterimleri, tiyatro gösterileri, sergiler ve kitlesel yürüyüşler gibi etkinlikler düzenlenmektedir. Bu etkinliklerde Dersimli kültür-sanat üreticilerinin yanı sıra sol-sosyalist çizgiden ve KSH'den gelen entelektüeller, sanatçılar ve siyasetçiler yer almaktadır. Munzur Festivali'nin içeriğini, devletin somut ve söylemsel iktidarına karşı fiziksel ve sembolik bir mekân olarak Dersim'i talep etmek ve yeniden üretmek; Kürtlük, Alevilik ve Dersimlilik kimliklerini görünür kılıp yeniden yorumlayarak tartışma ve mücadele alanları açmak olarak değerlendirebiliriz. Bu bağlamda iktidarın yerel tarihi ve kültürü silmeye ve ehlileştirmeye/massetmeye çalıştığı bir coğrafyada, festivali “politik ve kültürel içeriği ile etkili bir yer yapma [*place-making*] pratiği olarak” okumak mümkündür.²⁰ Festivalin merkezinde, fiziksel ve inançsal-kültürel bir coğrafya olarak kutsanan ve Munzur Nehri'yle sembolize edilen Dersim coğrafyası yer almaktadır. Munzur Nehri üzerinden yapılan ve yapılması planlanan barajların engellenmesi ve Munzur Vadisi'nin SİT alanı ilan edilmesi için ve Dersim dağlarında siyanürle altın aranmasına karşı düzenlenen paneller ve kitlesel yürüyüşler gibi mücadeleler festivalin ekolojik mekân siyasetlerini oluşturmaktadır.

Dahası festival programında yer alan konserler ve gösteri yürüyüşleri gibi kitlesel etkinlikler ve program dışındaki çeşitli sosyalleşme alanları siyasi ve kültürel aidiyetlerin topluca deneyimlenmesine imkân vermektedir. Bu açıdan konserlerin yapıldığı stadyum, kentteki çay bahçeleri, Munzur Nehri kenarındaki dinlenme tesisleri ve kamp alanları mekânlarda yaşanan bir araya gelişler ve kolektif biçimde icra edilen kültürel pratikler önemlidir. Örneğin kamp ve konser alanlarında KSH ve devrimci hareketlerin kültürel evreninde yer edinmiş şarkıların ve Dersim türkülerinin topluca söylenmesi, eylemlerde ve stadyum etkinliklerinde atılan sloganlar, toplu halaylar gibi bir arada icra edilen performanslar festival katılımcılarına kolektif coşku, cemaat içinde bir olma ve aşkınlık hislerini yaşatmaktadır.

Munzur Festivali Dersim'in etnik ve inançsal yapısına, folklorüne ve tarihine dair müzik, edebiyat, belgesel ve akademik alanlardaki kültürel üretimlerin sergilendiği bir sahnedir. Dersimli kültür-sanat üreticileri festival döneminde bir araya gelerek ortak performanslar ve üretimler gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda festival, diasporadaki Dersimlileri, kentteki siyasi aktörleri, KSH'yi, Türkiyeli sosyalistleri ve son yıllarda Anadolu Ermenilerini ilgilendiren gündemiyle ve bunların festivalin düzenlenmesindeki ortak etkinliği nedeniyle bölgesel, ulusal ve ulus-ötesi boyutlara sahiptir. Dahası, her sene on binlerce katılımcıyı kültür ve doğa turizmi ve eğlence imkânlarıyla Dersim'e çeken Munzur Festivali, kent ekonomisi için son yıllarda en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Kentte çevre illere kıyasla alkol tüketiminin rahatlığı ve kentin bireysel özgürlüklere alan açan toplumsal dokusu nedeniyle Dersim, özellikle yaz aylarında bir eğlence tüketimi merkezi haline gelmektedir. Bu durum Dersimliler, özellikle de yereldeki Dersimliler için nüfusun homojenliğini bozan, idealize edilen kültürel saflığı tehdit eden bir durum olarak algılanmakta ve kentte çeşitli gerilimlere sebep olmaktadır. Yaz aylarında, özel olarak da festival döneminde kente “dışarıdan” gelenler, artan alkol tüketimi, çevre kirliliği, görünürlük kazanan romantik-cinsel birlikteliklerle ilişkilendirilmekte ve Dersim'in yerel halkında tepkilere neden olabilmektedir. Dahası, kimilerince “Diyarbakır'dan gelenler” olarak nitelenen Sünni/Şafii Kürtler olumsuz şekillerde algılanabilmektedir.

Festivalin ilk senelerindeki temel izlekler Dersim kültürü ve Alevilik inancı, kadın hakları, Dersim'in yerel sorunları ve Munzur ve Pülümür nehirlerinde yapılan barajlara ve HESlere karşı mücadele şeklindedir. 2004 senesinde KSH'nin yerel seçimleri kazanarak festivalin örgütlenmesindeki belirleyici aktör olmasıyla birlikte, içerik Kürt mücadelesine dair daha politik bir nitelik kazanmıştır. Kürt meselesi, demokratikleşme ve barış süreci gündemleri; anadil ve kültürel

²⁰ Azat Zana Gündoğan, “1960'larda Tunceli/Dersim Kent Mekânında Siyasal Eylemlilik: Doğu Mitingleri”, *Herkesin Bildiği Sır Dersim* içinde, der. Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim, 2010, s. 506

haklar mücadelesi; zorunlu göç ve geri dönüş projeleri; 1937-38'e ilişkin hafıza siyaseti, devletten resmi özür ve hak talepleri bu temel izleklerin yanına eklenmiştir. 2009 yılında AKP hükümetinin 1937-38'i ulusal kamuoyunun gündemine taşımasına paralel olarak, Dersim Katliamı ve buna ilişkin resmi özür talepleri baraj mücadelesiyle birlikte festivalin başat gündemi olmuştur. Özellikle 2005'ten itibaren Munzur Festivali'nin örgütlenmesi, Dersim diaspora örgütleri, KSH ve kentteki sol hareketler arasındaki mücadeleleri içermektedir. Festival gündeminin belirlenmesi, çağrılacak sanatçıların, siyasetçilerin ve akademisyenlerin kararlaştırılması bu aktörler arasındaki pazarlıklarla gerçekleşmektedir. Bu açıdan festivalin örgütlenme sürecinin de siyasi aktörlerin mücadele içine girdiği bir pazarlık sahası ve yerel demokrasi pratiğine denk düştüğü söylenebilir. Ancak bu pazarlıkların festival içeriğinin kendini tekrar etmesine, yani her sene aynı örgütlerle ilişkili aynı isimlerin ve gündemlerin festivalde yer almasına sebep olduğu da sıklıkla dile getirilen bir eleştiridir.

Yukarıda özetlediğim bu nitelikler doğrultusunda Munzur Festivali, kültürel aidiyetlere ve yerelliğe dair kimi zaman çatışmalı, kimi zaman da kolektif kimliği pekiştiren anlamların ve performansların üretildiği bir mecradır. Bu mecra aynı zamanda ulus devlet pratikleri ve kapitalizmin yerele müdahalesine karşı alternatif söylem ve eylemler yaratan bir kamusalılık; Dersim'in çok parçalı siyasi ve kültürel alanındaki kutuplaşmaların, tartışmaların ve üretimlerin sahnesi; Dersim toplumsallığının yerel-diaspora, sınıfsal ve ideolojik eksenlerde tanımlanan farklılaşmasının ve bunun yarattığı çelişkilerin okunabileceği bir zemin; ve azınlığın azınlığı olarak görülebilecek bir kültürel grubun öteki gruplarla karşılaştığı, onlarla mesafelendiği veya etkileşime girdiği bir alandır. İlerleyen bölümlerde bu noktalar üzerinden ana hatlarını gösterdiğim tartışmayı, Munzur Festivali'nin tarihsel evrimini iki dönem içinde ele alarak detaylandıracağım.

Festivalin Ortaya Çıkışı ve 1999-2003 Arasındaki İlk Dönem: OHAL'e Karşı Ortak Mücadele ve Birlik Olma Hissi

Dersim halkı 1960'ların sonundaki TİP'in Doğu Mitinglerinden beri sol hareketle ilişkilidir.²¹ 1960'lardan itibaren Kürt illerinden yüksek öğrenim görmek için büyük şehirlere giden gençler ve işçi olarak göçenler, Doğulu/Kürt/Alevi kimliklerini fark ederek bir araya gelmeye ve sol siyasetlerde örgütlenmeye başladı. 1970'ler Türkiye'sinde sağ siyasetlerin Alevilere yönelik politik şiddet eylemlerinin de artmasıyla Dersimliler arasından devrimci siyasetlere katılım yoğunlaşmıştı.²² 1980 Darbesi'yle birlikte pek çok Dersimli tutuklandı ve siyasi nedenlerle Avrupa ülkelerine iltica etti. 1990'lar ise Dersim'de devrimci örgütlerin yanında KSH'nin de silahlı mücadele verdiği ve devletle bu yapılar arasındaki mücadelenin ve politik şiddetin yoğunlaştığı dönemlerdir. 1990'larda devlet bölgeyi kontrol altına alabilmek için köy yakma ve boşaltmalar, faili meçhuller, gözaltında kaybetmeler ve kırsal arazilere mayın döşenmesi gibi politikalar uygulamaktaydı.²³ Bu bağlamda 1990'larda 40 bin kişiden fazla bir nüfus Dersim'den göç etmek zorunda bırakıldı. Kürt bölgesinde 1987'de ilan edilen ve 2002'ye kadar devam eden Olağanüstü Hâl uygulaması ve silahlı devrimci örgütler, PKK ve devlet arasındaki askeri çatışmalar kentte politik şiddet ve baskı ortamı yaratmaktaydı. Tunceli ilinin 1975 yılında 164.591 olan nüfusu köy boşaltmalar, siyasi ve ekonomik nedenli göçlerle 1997 yılında 86.268'e düşmüştü.²⁴

²¹ A.g.e, s. 481-506

²² Ercan, H.. 2010. 1970'li Yıllarda Tunceli/Dersim'de Toplumsal Mücadeleler ve Dinamikleri. *Herkesin Bildiği Sır Dersim içinde*, der. Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim, 2010, s. 507-531

²³ Barış Yıldırım, "Tunceli İli'nin İnsan Hakları Sorunlarına Dair İzahat", <http://www.ihd.org.tr/index.php/baslamalارينmenu-77/b-temsilcilikleri-ve-beler-mainmenu-79/1821-tunceli-ilinin-insan-haklari-sorunlarina-dair-izahat.html>, erişim tarihi: 12 Şubat 2015

²⁴ Tunceli (il), http://tr.wikipedia.org/wiki/Tunceli_%28il%29, erişim tarihi: 20 Şubat 2015

1970'lerden beri devrimci siyasetlerin etrafında, özellikle de Maocu-Kaypakkayacı çizgide, PKK ve onun dışındaki Kürt siyasi hareketlerinin içinde politize olan Dersimliler, 1990'ların başından itibaren Avrupa'da ve Türkiye metropollerinde hemşeri dernekleri etrafında örgütlenmeye başladı. Devrimci siyasetlerin ve sosyalist ideolojinin güçsüzleştiği, yasal engeller nedeniyle demokratik alanda örgütlenmelerinin zorlaştığı 1990'larda kimlik temelli örgütlenmeler rağbet görüyordu. Bu çerçevede kolektif kimlik olarak Dersimliliğin önem kazanması ve bu aidiyetin siyasallaşması diaspora örgütlenmelerinin ortaya çıkışıyla eş zamanlıdır. Darbe sonrasında Dersimlilerin ilk dernek örgütlenmeleri 1989 yılında kurulan İstanbul Tunceliler Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği ve 1991 yılında kurulan Berlin Dersim Cemaati'dir. Dernekler bir yandan folklor kursları gibi etkinliklerle Dersim kültürünün yeniden üretimine eğilirken diğer yandan Dersim'deki devlet baskısı, insan hakları ihlalleri, zorunlu göç, kentin insansızlaştırılması ve ekonomik sıkıntılara çözüm üretmek amacıyla çalışmalar yapıyordu. Türkiye'deki Tunceli Dernekleri 2004 senesinde Tunceli Dernekleri Federasyonu (TUDEF) adı altında bir araya geldi. 2009 yılında Dersim Dernekleri Federasyonu (DEDEF) adını alan dernekler birliği, Dersim siyaset sahnesinin son yirmi senelik sürecinde önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. DEDEF, 2009 yılından beri Dersim'de KSH'den sonra en büyük desteğe sahip ve Maocu-Kaypakkayacı gelenekten gelen Demokratik Haklar Federasyonu (DHF)'ye yakın bir örgütlenmedir.

Dersim'de bir festival düzenleme fikri 1990'ların ikinci yarısında İstanbul Tunceliler Kültür ve Dayanışma Derneği'nin öncülüğünde Türkiye ve Avrupa'daki dernekler etrafında örgütlenen Dersimliler tarafından ortaya atılmıştır. Bu çerçevede dönemin İstanbul Tunceli Derneği başkanı Selman Yeşilgöz ve dernek üyeleri Cemal Taş ve Hüseyin Ayrılmaz ile görüşmeler yaptım. 1993-94 yıllarında yaşanan köy boşaltmalar, köy yakmalar, kente giriş çıkışların kontrol edilmesi, gıda ambargoları, faili meçhuller ve insan hakları ihlallerine karşı kamuoyu oluşturmak için paneller yaptıklarını ve oluşturulan insan hakları heyetleriyle Dersim'e geziler düzenlediklerini anlattılar. Hüseyin Ayrılmaz bu dönemde Dersim örgütlenmelerinin siyasi ve kültürel mücadelesini ve kentte örgütlü sol hareketlerin ilk etapta festival fikrine verdikleri tepkiyi şöyle anlattı:

Dersim çok yalnızdı. Bu yalnızlık duygusunun giderilmesi gerekiyordu. Dersimlileri topraklarına geri çağırmak istedik. Bir kültür festivali düzenlemek istedik. Kente girişler engelleniyordu. Kaç defa Seyitli Köprüsü'nden geri çevrildik. Dışarıdan yığacağımız güçle ablukayı dağıtacaklık, ki bunu da başardık. Dersim'de olup bitenleri dışarıya anlatmak, bu meseleyi uluslararası kamuoyuna taşımak istiyorduk... O dönem sol hareketlerden [festival fikrine] eleştiriler geldi. "Siz devleti aklayacaksınız, zulmün olduğu yerde eğlence olmaz" dediler.²⁵

Dersim'deki bazı örgütlü sol yapıların festival fikrine duydukları tepki ilk festivallerin örgütleyicileri tarafından başka mülakatlarda da dile getirildi. Ancak bu tepkinin kısa zamanda yerini aktif katılıma ve festival içeriğini belirlemek için içeriden verilen mücadeleye bıraktığını belirtmek gerekiyor. Dersim örgütlenmelerinin 1990'lardaki siyasetine dönersek, kentte yaşanan siyasi-askeri şiddet ortamına ve Dersimlilerin yaşadığı çok boyutlu mağduriyete karşı bu örgütler bir araya gelerek Dersim Dayanışma Kurulu'nu oluşturmuş; ekonomi, sağlık, hukuk ve kültür-sanat alanlarında komisyonlar kurmuştur.²⁶

Söz konusu kültür-sanat komisyonu, kentteki ablukayı kaldırmak ve toplumsal hayatı canlandırmak için Türkiye ve Avrupa kentlerindeki Dersimlilerin, senenin kısıtlı bir döneminde

²⁵ Hüseyin Ayrılmaz'la mülakat, 11 Mart 2015, İstanbul

²⁶ Ekonomi komisyonunun çalışmaları sonucunda Dersim'e yatırımları ve geri dönüşleri özendirme ve iş imkânı yaratmak için 2004 senesinde Munzur A.Ş. kurulmuştur. Bugün Munzur A.Ş. Dersim toplumuna fayda sağlayan bir girişim olmaktan çok kâr amaçlı bir ekonomik faaliyete dönüştüğü, kutsal sayılan Munzur suyunu metalaştırdığı ve çalışanlarının sendikalaşma haklarını kısıtladığı gibi nedenlerle Dersim toplumu içinde eleştirilmektedir. Bkz. Ş. Gürçağ Tuna ve Bayram Güneş, "Munzur'dan Şirket Yaratmak: Munzur A.Ş. Üzerinden Dersim'de Sermaye Birikiminin Dinamikleri", *Praksis* (28), s. 99-119

bile olsa memleketlerine dönmesini sağlayacak bir kültür ve doğa festivali düzenlenmeye karar verdi. Festivalin bir ön çalışması olarak 1998 yılında “Tatilini Dersim’de Geçir” kampanyası düzenlendi. Dernekler kentteki sivil toplum ve siyasi örgüt temsilcileriyle toplantılar yaparak festival komitesini oluşturdu. Adı Munzur Kültür ve Doğa Festivali olarak belirlenen festivalin resmi düzenleyicileri olarak Tunceli Dernekleri ve dönemin CHP’li Tunceli Belediyesi görünmekteydi. 1999 yılında ilk festival için resmi başvuru yapıldı. Munzur Nehri’nin ve onun temsil ettiği mitolojik figür Munzur Baba’nın Dersim’in inançsal-kültürel sistemindeki önemi²⁷ ve nehrin kentin yaşam kaynağı olması nedeniyle festivalin ana teması olması kararlaştırıldı. Festival broşüründe diasporadaki Dersimliler Munzur sembolü, Dersim coğrafyası, ozanları ve mekâna dair kültürel pratiklerle tarif edilen memleketlerine şu sözlerle çağırıyordu:

Türkülerin dört dağ içinde kırmızı bir gül; doğanın, masallardan kalan bir büyü; rüzgarların uzun bir ışıkla seslendiği; Munzur’a çağırıyoruz... Dağları tutan sümbüllere, göndermiş meşelere, kekik ve su kokulu dağ rüzgarına, ahı divana kalmış Seuşen’e, alabalıkların sularına, parmaklarımıza kaya kınası yakmaya, perilerin düğününe çağırıyoruz... Yeryüzüne dağılmış küllerimizden doğup kendi ateşimize; çoğalarak ve akarak doğduğumuz yere; Munzur’a dönüyoruz.

1999 yılında festivale dair bütün hazırlıklar yapılmasına ve valilikten izin alınmasına rağmen verilen izin OHAL valiliği tarafından festivale kısa bir süre kala güvenlik gerekçesiyle iptal edildi. Böylece ilk festival yapılamadı. 2000 yılında resmi olarak ilk festival düzenlendi ve etkinliğe kent dışından binlerce kişi katıldı. Bu şekilde Tunceli’de yaşanan abluka ve kontrol rejimi bir ölçüde alt edilmiş oldu.

Festivalin odak noktasını Dersim’in inançsal-kültürel yapısında büyük değer görmenin yanı sıra ekolojik ve politik bir mücadelenin de konusu olan Munzur Nehri oluşturmaktadır. Nehrin üzerinde inşa edilen ve edilmesi planlanan barajlara ve HES’lere karşı 1990’ların sonundan beri siyasi örgütler, ekolojik hareket ve kent halkı tepki göstermekteydi. Barajlara doğaya verdikleri zararın yanında dağdaki gerillaların geçiş yollarını engellemesi, kenti çevreden illerden izole etmesi, kente giriş çıkışları kolayca kontrol edilir hale getirmesi ve yaşam alanlarını sular altında bırakarak devletin Dersim’i insansızlaştırma amacının bir parçası olması gibi gerekçelerle karşı çıkmaktadır. Festivalin ilk yıllarından itibaren Munzur Nehri’ni ve Dersim coğrafyasını merkeze alan antikapitalist bir ekolojik perspektif, baraj mücadelesi ve son senelerde Dersim dağlarında siyanürle altın aranmasına karşı mücadele önemli gündemler olmuştur. Bu bağlamda, Munzur Nehri ve çevre mücadelesinin dolaylı olarak inancı ve kültürü korumaya, köklere dönmeye ve devlet otoritesine karşı durmaya dönük anlamlar, Dersimlileri festival sosyalliği içinde birleştiren bir izlek olarak işlemiştir.

Festivalin ilk yılları, Dersimlilerin kendi aralarındaki çatışmalarından çok devlet baskısına karşı verdikleri ortak mücadeleyi yansıtmaktadır. Bu ilk dönemde, Tunceli Valiliği kanalıyla devlet tarafından festivale çağrılan sanatçı ve konuşmacılara engeller getirilmesi, panel konularının kısıtlanması, kitlesel eylemlere izin verilmemesi gibi etkinliğin politik içeriğinin sınırlandırılmasına yönelik müdahaleler yapılmaktaydı. İlk festivaller bu nedenle asker ve polis müdahale ettiği kitlesel protestolara sahne olmaktadır. 2001 yılında Valiliğin festival alanına MHP Başkanı Devlet Bahçeli’ye teşekkür eden pankart asması kentte infial yarattı; protestolar neticesinde askeri birlikler kentte yürüyüş yaptı.²⁸ OHAL’in 2002 yılında kalkmasından sonra, 2003 yılında Valilik yaşanabilecek toplumsal olayları engellemek ve güvenliği korumak adına festival komitesi ve Tunceli Belediyesi’nin “Munzur Festivali Taahhütnamesini” kabul etmesini zorunlu koştu. Bu

²⁷ Bkz. Gürdal Aksoy, *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi*, İstanbul: Komal, 2006.

²⁸ “İsyen Provokasyon Ürünü”, Milliyet, 29 Temmuz 2001, <http://www.milliyet.com.tr/isyen-provokasyon-urunu/guncel/haber-detayarsiv/29.07.2001/248850/default.htm>, erişim tarihi: 07 Ocak 2015

taahhütname etkinlik alanlarına Atatürk posterleri hariç hiçbir afiş ve pankart asılmaması, etkinliklerin video kayıtlarının alınması, istenildiğinde devlet güçleriyle paylaşılması ve açık hava oyunlarının metinlerinin Emniyete sunulması gibi maddeler içeriyordu.²⁹

Devletin baskı ve engelleme politikalarına karşın festival etkinlikleri, hem yereldeki hem de dışarıdan gelen Dersimliler arasında coşku, gurur ve dayanışma hisleri uyandırıyor. Dönemin Tunceli Dernekleri üyesi Cemal Taş kendisiyle gerçekleştirdiğim mülakatta, ilk festival için kente gelen konvoyun askeri kontrol bölgesinden geçişinde yaşanan coşku ve zafer hissini “Davullar zurnalar çalınıyordu. Herkes birbirine sarılıyor, ağlıyor, gülüyordu. Öyle sevinmiştik ki, adeta devrim olmuştu” cümleleriyle ifade etti.³⁰ İlk dönem festivallerde Dersimlilerin Zazaca ve Kürtçe anadillerinin kullanımı dönemin politik atmosferi doğrultusunda kısıtlıydı. Ancak yerel sanatçılar müzikal performanslarında anadilleri kullanıyordu. Görüşmelerimde anadillerin kamusal alanda kullanılmasının halkta büyük coşku ve mutluluk hisleriyle karşılandığı anlatıldı. Paneller ve konserlere Tunceli Valiliği müdahale ediyor; aşırı görülen konuları, konuşmacıları ve sanatçıları programdan çıkarmaya çalışıyordu. Yine de festival etkinlikleri kentin o dönemki yaşantısı için etnik-inançsal ve politik aidiyetlerin ifade edilebildiği alanlar olarak şevkle sahipleniliyordu. Munzur Festivali kent halkı ve siyasi örgütler için etnik, inançsal, ekolojik ve politik boyutlarıyla Dersim kimliğinin sahiplenildiği, daha doğrusu bu yolda ortak mücadelenin verildiği bir zemin olarak iş görmekteydi. Bu ortak mücadele, Türkiye ve Avrupa şehirlerinden memleketlerine gelen Dersimlilerle yereldeki Dersimliler arasındaki ortak kimlik hissini pekiştiren ve Dersim toplumsallığını yeniden üreten bir durum olarak anlatıldı. Dahası mülakatlarımda, ilk festivallerde kente dışarıdan gelenlerin Dersim halkı tarafından muhabbetle karşılandığı ve evlerde misafir edildiği son senelerde festivalde yaşanan yabancılaşma, bıkkınlık hissi ve ticarileşmeye tezat oluşturacak biçimde sıklıkla dile getirildi.

İlk dönem festival komitesinde yer alan dernek üyeleri ve yereldeki kitle örgütü temsilcileri, yaptığım görüşmelerde yaşadıkları devlet baskısını, festivali sürdürmek için Valilikle yaptıkları pazarlıkları ve CHP'li Tunceli Belediyesi'nin bu baskı karşısındaki çekingen tutumunu vurguladı. Valilik ve emniyetin Dersim'e ve ilçelere gitmelerini engellemeye çalışmalarını, yaşadıkları polis takiplerini, konser ve panel etkinliklerinin polisler tarafından basılmasını ve kendilerinin bu engelleme çabaları karşısında verdikleri mücadeleyi anlattılar. Bu anlatımlara göre, festivalin ilk yıllarının Dersimlilerin siyasi ayrımlarına rağmen birlikte hareket edebildiği, Dersimlilik kimliği etrafında buluştuğu, ortaklaşma ve mücadele ruhunun yaşandığı bir dönem olarak hatırladığını gördüm. Bu bağlamda Cemal Taş ve Avrupa'da yaşayan Dersimli şair Mehmet Çetin, görüşmemizde şu anekdotu anlattılar:

İlk festivallerde kimliği mülk edinme anlayışı, kendini gösterme çabası yoktu. Buna karşı çoğunluk siyasi yapılar sorumlu ve dikkatli davranıyordu. Dersimlilik, Dersim'i savunmak ön plandaydı. Üçüncü festivalde sanırım, HADEP'li gençler flamalarla çıkmışlardı alana. HA-DEP il başkanı parti flamasını gençlerden aldı, yere attı.³¹

Özellikle memleketlerinden ayrılmış, Türkiye ve Avrupa metropollerine göç etmek durumunda kalmış Dersimliler için özlemlerle anılan cemaat olma hissi festival bağlamında yeniden deneyimleniyordu. Ancak ilk dönem festivallere dair bu olumlu anlatılara, KSH ve onu destekleyen sol örgütler çevresindeki Dersimliler dışında daha yoğun rastladığımı belirtmem gerek. Hafızanın bugünün güç ilişkileri ve gerçeklik algısı üzerinden kurulduğu hatırlanırsa, KSH'nin Dersim toplumuyla yaşadığı uyumsuzlukların ve gerilimlerin böyle bir hafızalaşma biçimine gerekçe olduğu

²⁹ Adnan Keskin, “Munzur Vali Şenliği”, Radikal, 22 Temmuz 2003, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=82404>, erişim tarihi: 10 Şubat 2015

³⁰ Cemal Taş'la görüşme notları, 12 Aralık 2012, İstanbul

³¹ Mehmet Çetin ve Cemal Taş'la görüşme notları, 16 Ağustos 2012, İstanbul

söylenbilir. Dahası politik ve kültürel mücadelenin OHAL uygulamalarına ve devlet baskısına yöneldiği bu dönemde, Dersim'in siyasi ve toplumsal yapısını oluşturan yerel halk ve diasporanın ve siyasi örgütlerin arasındaki farklar ve asimetriler görece tolere edilir düzeyde kalıyordu. Böylece festivalin ilk yılları ortak inanç ve kültürle tanımlanan Dersim kimliğinin devlet otoritesine karşı verilen mücadeleyle pekiştiği, bu mücadeleye dâhil olan kesimlerin kucaklandığı bir dönem olarak hatırlanıyor. Bu açıdan Munzur Festivali Dersim toplumunun göç etmiş üyelerini kültürel kökleriyle buluşturan; yereldeki Dersimlilerin ise yaşadığı devlet baskısını, yalnızlaşma ve marjinalleşme hissini hafifleten; kentin toplumsal hayatını canlandıran bir etkinlik olmuştur. Bunların yanı sıra, Dersim kimliğinin, kolektif hafızanın, anadillerin ve inancın siyasi-kültürel etkinlikler vasıtasıyla görünür kılınmıştır. Bu şekilde Munzur Festivali Dersim toplumunun enerjilerini yaratıcı siyasi-kültürel faaliyetler yoluyla yenilemiştir.

2004 Sonrası Festivaller: Çatışmalı Kimlik Görüntüleri, Siyasi Mücadele ve Toplumsal Karşılaşmalar/Ayrışmalar

2004 yılındaki yerel seçimlerden beri üç dönemdir Tunceli Belediyesi, KSH'nin belirleyici aktör olduğu ve kentteki sol siyasi yapıların önemli kısmının dâhil olduğu siyasi birliğin adayları tarafından yönetilmektedir. 2004'ten itibaren festivalin örgütlenmesinde diaspora örgütlenmesi DEDEF'in etkisi azaldı ve yereldeki Tunceli Belediyesi başat aktör haline geldi. KSH ve çevresindeki sol yapılara yakın duran Dersimliler tarafından bu durum, yerelin seçilmiş yöneticilerinin yani "halkın gerçek temsilcilerinin" festivalin düzenlenmesinde belirleyiciliğinin artması olarak yorumlanmaktadır. Festivalin siyasi mesajları açısından daha cesur bir etkinliğe dönüşmesi açısından olumlu şekilde karşılanmaktadır. 2004-2009 yılları arasında belediye başkan yardımcılığı yapmış olan Mustafa Taşkale bu doğrultuda şunları söyledi:

Öncesinde festivalin siyasi içeriği zayıftı. Hasan Korkmaz [1999-2004 arasındaki Tunceli Belediye Başkanı] bizi, solcuları dışarıda bırakmaya çalışıyordu. Festivalin programlarını biz hazırlıyorduk, Hasan Korkmaz onu Emniyet'e götürüyordu... 2004'ten sonra kendi programımızdan taviz vermedik. Kürtçeden taviz vermedik. Valilik ve Emniyet devreden çıktı. BDP ile birlikte anadilin kullanılmasını zorladık.³²

Dersim'in yerel siyasetinde KSH'nin ardından en güçlü siyasi yapılar Demokratik Haklar Federasyonu (DHF) ve Emek Partisi (EMEP)'tir. EMEP KSH'nin başını çektiği Devrimci Güç Birliği'nin bir bileşenidir. DHF ise 2009 ve 2014 yerel seçimlerinde hem Tunceli Belediyesi hem de ilçe belediyelerinde kendi adaylarını çıkararak KSH'ye karşı konumlanmıştır. DHF'nin 2009 seçiminde aday çıkarması KSH ile ilişkisini gerginleştirmiş, kentte bu hareketlerin destekçileri arasında çeşitli sürtüşmeler ve kavgalar yaşanmıştır. Bu gerginlik festival örgütlenmesindeki tartışmalara da yansımıştır. Festival döneminde siyasi yakınlıkları bulunan müzisyenlerin sahne aldığı konserler, Dersim'deki sol siyasi yapıların ve KSH'nin güçlerini sergilediği, politik aidiyetlerin bu coşkulu performanslarla ifade edildiği bir politik ritüel zemini olarak işlemektedir. Bu hareketlerin taraftarları konser alanında flamalar ve marşlarla kendilerini göstermektedir. Festivalin hazırlık toplantılarında, siyasi yapılarla organik ilişkilere sahip müzisyenlerin sahne sıraları ve panel konuşmacıları üzerine tartışmalar yaşanmaktadır.

OHAL'in 2002 senesinde kalkmasının ardından kimi küçük sol örgütler, festivalin eğlence tüketimine dönük bir etkinliğe dönüştüğü ve siyasi içeriğini kaybettiğine dair kimi endişelerini dillendirmeye başladı. Bir yandan festival programında KSH'nin artan belirleyiciliği, diğer yandan açık devlet şiddetinin yoğunluğunun düştüğü bir ortamda festivalin eğlence, turizm ve buna bağlı ticari boyutlarının ön plana çıkması, kentteki kimi solcuların festivale yönelik eleştiriler

³² Mustafa Taşkale ile görüşme notları, 07 Temmuz 2012, Dersim

getirmesine sebep oluyor. 2012 yılında festival döneminde Pertek ilçesinde “Munzur’un Sessiz Çığılı” adıyla ünlü mankenlerin katıldığı ve Dersim’in yerel motiflerinin modernize edildiği kıyafetlerin sergilendiği bir defile düzenlendi. Bu defile üzerine kentteki sol ekiplerden konuştuğum kimi Dersimliler, festivalin bu biçimde popüler ve otantize edilmiş bir etkinliğe dönüşmesinden rahatsız olduklarını ifade etmişti.

Kürt halkının politik ve kültürel çizgisini temsil eden KSH'nin Dersim siyasetindeki diğer grupları etkisizleştirilmesi, özellikle belediyeyi kazandığı ilk senelerde kendi dışındaki siyasi grupları dışarıda bırakma tutumu, KSH'ye yakın duran kimi görüşmecilerim tarafından da eleştirildi. KSH'nin belli dönemlerde Dersim'in inançsal ve kültürel özgünlüklerinin yeterince göz önüne almadığına, festival programında Dersim'de baskın olan Zazaca yerine Kürtçe dilini ön plana çıkardığına, Dersim'in yerel sorunlarına eğilmediğine dair bir iç eleştiri mevcuttur. Bir diğer yandan, KSH'nin festivalin örgütlenmesinde DEDEF'i ve kentteki diğer politik hareketleri kendi çizgisine çekmeye ya da bastırmaya yönelik bir siyaset güttüğüne dair iddialar mevcuttur. Öyle ki KSH'ye mesafeli kimi görüşmecilerim Tunceli Belediyesi'ni 2004 yılında KSH'nin kazanması ve böylece festivalin örgütlenmesinde DEDEF'in etkisizleşmesiyle birlikte gelen süreci “festival bitti”, “festival Diyarbakır'dan yönetilmeye başladı” gibi ifadelerle yorumladı. Ancak bu iddialar aynı zamanda, kimi Dersimlilerin Kemalizm etkisinde Kürt kimlikleriyle barışamaması, Kürtlere duyulan düşmanlık ve devlet güçlerinin el altından yürüttüğü Dersim siyasetini bölme çabalarıyla da ilişkilendirilmektedir. 2005'ten beri Munzur Festivali'ni ve KSH'nin bölgedeki diğer festivallerini organize eden ve bu siyasete yakınlığıyla bilinen Her Yerde Sanat (HYS) organizasyon şirketinin Dersimli olmayan bir çalışanıyla yaptığım görüşmede şunları söyledi:

Festivalde hatalar da yapıldı. Dersim'de Zazaca dilinin, Alevilik inancının daha iyi sahiplenilmesi gerekiyordu. Bunu sahiplenmezseniz evin içine giremezsiniz. Daha kapsayıcı olmanız gerekiyor. 2009 Festivali'ni hazırlarken ben en çok BDP'yle karşı karşıya geldim. Yerel bir sahne olması, Dersim'in bütün yıllık sanatsal kültürel üretimini sergileyecek bir sahne olması gerekir. Dersim'in kültürel yapısından gelen insanlar öne çıkmalı burada da. HYS daha önce burada yerel sanatçıları, Dersimlileri dinlemiyormuş, ben bunu değiştirmeye çalıştım, daha iyi ilişkiler kurdum [...] Ama Dersim'de de hiç sol olmamıştır bence. Herkes kendi siyasal hegemonyasının peşinde, Dersim'in karakterini yansıtmıyor. Toplantılarda hep tartışmalar, kendini gösterme çabası, ancak sonuç yok. Bu BDP için de böyle.

Dersim siyasetinde KSH ve onun siyasi çizgisinin dışında kalan kesimler, 2000'lerin ortasından itibaren açıkça ayrışmaya başlamıştır. Bu gerilimlerin etkisiyle, 2005 senesinden itibaren Dersim'in ilçelerinde merkezin festival programına dâhil; ancak ayrı programlara sahip festivaller düzenlenmeye başlamıştır. Yerel yönetimi DHF adaylarının kazandığı ilçelerde festival programını DHF, DEDEF'le birlikte kendi siyasi gündemini yansıtacak biçimde hazırlamaktadır. DHF festival çalışmalarında devrimci ve sosyalist mücadeleyi vurgulamakta, barajlara ve siyanürle altın aramaya karşı direnişleri ön plana koymakta, kentte artan uyuşturucu ve alkol kullanımının tehlikelerini vurgulamaktadır. Üyeleri büyük ölçüde Dersimli olan bu hareketin, Dersim'in inançsal-kültürel yapısını ve toplumsal değerlerini kendi ideolojik hattının sembolü olarak, komünalist ve ekolojik bir perspektiften yorumladığı söylenebilir. Bu bağlamda DHF kendi söylemlerinde Dersim kültürünün yozlaşmasına karşı bir duruşu sıklıkla ifade etmektedir. Bunun yanı sıra hem festival özelinde hem de kente dair diğer siyasi etkinliklerinde, kentteki Cemaat örgütlenmesine yönelik açık tutum almaktadır.

Munzur Festivali'nin tarihsel sürecine dönersek, 2005 senesinde festival bir kez daha Mercan Vadisi'nde MKP militanlarına yönelik operasyon yapılması, bir erin bölgede PKK tarafından kaldırılması gibi nedenlerle güvenlik gerekçesiyle yasaklanmıştır. Festivalin başlangıcına kısa bir

Resim 1: 2009 Munzur Festivali broşürü

Kemal Kılıçdaroğlu'nun CHP'nin başkanı olmasıyla birlikte, CHP'yle mücadelesinde elini kuvvetlendirmek, Kürtlerin ve liberallerin rızasını kazanmak gibi amaçlarla Dersim meselesini aktif biçimde gündeme taşıdı. Böylece 2000'lerin sonunda Türkiye kamuoyunda Dersim 1937-38'e dair tartışmalar ve kültürel üretimlerde patlama yaşandı. Munzur Festivali programlarını incelediğimizde Dersim Katliamı'nın resmi programda açıkça ilk defa yer aldığı etkinlik 2007 yılında Çayan Demirel'in Dersim 38 belgeselinin gösterimidir. 2009 Festivali'nde "Pir Sultandan 38 Katliamına Musa Anter'den Hrant Dink'e Özgürleşme Yolunda Kaybettiklerimiz İçin Sanatçılar Söylüyor" başlıklı bir etkinlik mevcuttur.

Barış sürecinin başladığı ve AKP'nin Kürt meselesine demokratik çözüm getireceğine dair umutların oldukça diri olduğu 2009 yılında, Dersim'de Sezen Aksu ve Zerrin Özer gibi sanatçıların katılımıyla ulusal basının en çok ilgisini çeken, belki de en görkemli 9. Munzur Festivali düzenlenmiştir. Ancak bu festivalde, festival organizasyon görevlileri tarafından CHP'li milletvekili Kamer Genç'in konuşmasının kesilmesi ve Zerrin Özer'in planlanan sahne süresini aşınca konseri bitmeden sahneden indirilmek istenmesi gibi olaylar yaşandı.³³ 2009 Festivali'nin bir diğer önemli etkinliği ise on binlerce kişinin katıldığı Munzur Vadisi'nin 1. derece sit alanı ilan edilmesi ve baraj projelerinin iptal edilmesi için düzenlenen yürüyüş oldu.

2010 Festivali'nin başlığı "Dersim'de İkinci 38'e Hayır: Kültürümüz, Kimliğimiz, İncancımız ve Munzurumuzla Özgürleşelim" olarak belirlenmiştir. Burada "İkinci 38" olarak tarif edilen Munzur'da yapılan ve yapılması planlanan HES'lerdir. Dersim kamuoyunun anlam dünyasında barajlar mücadelesi son senelerde sıklıkla kolektif hafızada 38'in toplumsal bir katastrof olarak yorumlanma biçimine atıfla tanımlanmaktadır. 2010 ve sonraki yıllarda festival broşürleri

süre kala Valilik kırk beş gün erteleme talep etmiştir. Bu durum protestolarla karşılanmış ve festival programı yine de devam ettirilmiştir. Sonraki senelerde herhangi bir resmi yasaklama olmamasına rağmen etkinliklere yönelik Valilik ve Emniyet müdahaleleri yaşanmıştır. Son senelerde AKP ve KSH arasındaki barış görüşmeleriyle birlikteyse festivale yönelik devlet müdahalesi ortadan kalkmıştır. AKP politikaları son dönemde Dersim'de yaşanması muhtemel toplumsal gerginlikleri önlemeye yönelik bir siyaset gütmektedir. Hükümetin 2005'ten itibaren KSH'yle çözüm sürecine girmesi ve 2009'da sürecin kamuoyuna ilan edilmesi bu siyaset değişikliğinde etkili-dir.

Dahası Ekim 2009'da CHP vekili Onur Öymen'in Dersim Katliamı'nı devletin terörle mücadeledeki meşru bir adımı olarak olumlayan konuşması Türkiye kamuoyunda Dersim'in yoğun biçimde tartışıldığı süreci başlatmıştır. Dönemin başbakanı Tayyip Erdoğan, özellikle 2010 yılında Dersimli olan

³³ Ferit Demir, "Zerrin Özer'e Sahnede Tehdit", *Milliyet*, 03 Ağustos 2009, <http://www.milliyet.com.tr/zerrin-ozer-e--br-sahnede-tehdit/yasam/magazinetay/03.08.2009/1124308/default.htm>, erişim tarihi 14 Ocak 2015

Resim 2: Munzur Festivali, 2013

ve tanıtım afişleri Zazaca, Kürtçe ve Türkçe dillerinde hazırlanmaktadır. 2012 yılında festivalin sloganları “Dersim Soykırımını Tanınsın” “Awakî Ma Dîya Kes Nevîno” [Bizim Gördüğümüzü Kimse Görmesin] ve “Barajlar İkinci 38’dir” olarak belirlenmiştir. 2014 yılındaki festival sloganı ise yine üç dilde ifade edilen “Dilimiz, Kültürümüz, Kimliğimiz ve İnançımızın Adı Dersim” olmuştur. Son senelerde festival kapsamında 1937-38’in, barajlar mücadelesinin ve kolektif kimlik vurgusunun bir hafıza siyaseti ve kültürel korumacılık bağlamında vurgulandığını söyleyebiliriz. Munzur Festivali son senelerde kentte yeni yeni örgütlenen LGBT hareketinin de ön ayak olmasıyla, LGBT bireylerin eylemlerine sahne olmaktadır. Son iki senedir festival kapsamında kitlesel LGBT yürüyüşleri düzenlenmektedir.

Farklı siyasi ve toplumsal gruplardan Dersimlilerle festivalin son dönemine dair yaptığım görüşmelerde etkinliğin genel bir bıkkınlık hali yarattığını gördüm. Festival tartışmalarının kısırlığı, etkinliklerin kendini tekrar etmesi ve her sene aynı panelistlerin ve sanatçıların davet edilmesi bu bıkkınlığı yaratan nedenler olarak sayıldı. Dahası siyasi örgütlerin festival programını oluşturma toplantılarında verimsiz tartışmalara girdikleri; festivali daha ilgi çekici bir etkinliğe dönüştürmek yerine sadece kendi görünürlüklerini arttırmak ve kendi çevrelerindeki sanatçıları ve panelistleri programa aldırarak için uğraştıkları anlatıldı. Bu bıkkınlık hissini ve eleştirileri hem örgütleyicilerle hem de yerel halkla yaptığım sohbetlerde dinledim.

Munzur Festivali son yıllarda, kimileri tarafından “kültürel yozlaşma” ve “dejenerasyon” olarak değerlendirilen eğlence tüketimine ve sosyalleşmeye dair boyutlarıyla ön plana çıkmaktadır. Avrupa’dan, Türkiye metropollerinden ve çevre illerden gelenler için, özellikle de gençler açısından Dersim, “devrimci romantizme” kaynaklık eden heybetli doğası, direnişle özdeşleştirilen kültürü ve sol-özgürlükçü toplumsal dokusuyla bir cazibe merkezidir. Dersim, muhafazakâr Sünni kültürün egemen olduğu, özellikle gençler ve kadınlar için sosyalleşme imkânlarının çok dar olduğu çevre illerden farklı, daha özgürlükçü bir kamusal hayata sahiptir. Bu özgürlük ortamı Dersim’i komşu illerdeki baskıcı toplumsal ilişkilerden kaçmak isteyen Sünni/Şafii Kürt gençler için çekici kılmaktadır. Dahası 2009 yılında Dersim’de kurulan Tunceli Üniversitesi’nin öğrencileri de festivale katılmaktadır; bu öğrencilerin de çoğunluğunu Alevi olmayan Kürt gençler oluşturmaktadır. Bu noktada Tunceli Üniversitesi’nin kent halkı ve KSH dışındaki Dersimli sol yapılar tarafından son yıllarda olumsuz hislere dönen bir kuşkuyla karşılandığını belirtmekte

fayda var. Üniversite kimi Dersimliler tarafından Dersim nüfusunun kültürel-mezhepsel homojenliğini bozan bir kurum olarak değerlendirilmektedir. Festivale çevre illerden katılan bu genç Kürt nüfus ve taşıdıkları KSH'ye ait semboller, yerel halkta kendi kültürel-inançsal değerlerinin baskılandığına dair tedirginlik ve rahatsızlık hisleri yaratmaktadır. Böyle bir ortamda festival döneminde Dersimliler ve çevre illerden gelenler arasında gerilimler ve kavgalar yaşanabilmektedir. Ölçüsüz olarak değerlendirilen alkol tüketimi, taciz vakaları, konser ve çadır alanlarında yaşanan kavgalar, ahlak dışı olarak tanımlanan romantik-cinsel birliktelikler ve uyuşturucu tüketimi Dersimlilerin, özellikle de yerel halkın son dönemde festivalden rahatsız olma nedenleri arasında sayılmaktadır.

Festival boyunca Munzur ve Pülümür nehirlerinin kenarındaki çadır alanları, içkili restoranlar ve eğlence mekânları büyük rağbet görmektedir. Festival katılımcıları çadır alanlarında devrimci hareketlerin ve KSH'nin mücadelesine dair şarkılar söyleyerek eğlenmekte, Dersim bölgesindeki kutsal ziyaret yerlerini, doğal güzellikleri ve benimsedikleri hareketlerin kolektif hafızasında önem teşkil eden mekânları görmek için geziler düzenlemektedir. Festival katılımcıları böylece devrimcilik, Alevilik ve Kürtlük biçimindeki politik ve etnik kimliklerini deneyimlemekte, birlik ve kolektif coşku halini yaşamaktadır. Konserler yukarıda da değindiğim gibi Dersim'deki sol yapıların kendilerini gösterdiği bir politik ritüel alanı olarak işlemektedir. Resmi festival programının ve etkinlik alanlarının yanında, katılımcıların çadır alanlarında, çay bahçelerinde, Munzur'un kıyısında ve Dersim'in sokaklarında spontane biçimlerde oluşturduğu sosyallikler de festivale coşkulu bir içerik kazandırmaktadır. Ancak yoğun alkol tüketimi, özellikle de inanç bağlamında kutsal sayılan mekânlarda yani ziyaret yerlerinde alkol tüketilmesi kimi Dersimlileri rahatsız etmektedir. 2014 senesinde internet üzerinden yayın yapan bir yerel haber sitesindeki makaledeki ifadeler, halkın bir kesimindeki rahatsızlığı özetlemesi bakımından önemlidir:

Politikleşen, yabancılaşan Dersimin dili ve kültürü adına birçok unsuru yakalamaktan uzak kalan festival, bu senede öyle görünüyor ki pek bir katılım yaşanmayacağına kanıt.

Tamamen eğlenceye dönen, bir takım sosyal ve kültürel mesajları aktarmada eksik ve yetersiz kalan programın, festival içeriğinin, açıktır ki Dersim Kültürü ve Dili adına bir dönüm noktası oluşturacağı malumdur.

Dersim halkının tepkisi ve eleştirisi de tam da bu noktada başlıyor. Yaşanan olumsuz içerikli olaylara karşın, madde kullanımının, alkol tüketiminin, taciz vb, uygun olmayan davranışların sergilenmesi de festivalin geldiği noktayı gözler önüne sermektedir.³⁴

Eğlence tüketimi ve turistikleşmenin getirdiği gerilimler, Dersimli ve Dersimli olmayan (Alevi olmayan Kürt) nüfus arasındaki kültürel sınırları belirginleştirmenin yanında yerel Dersimliler ve diaspora Dersimlileri arasındaki sınırları da ortaya koymaktadır. Bu bağlamda festival döneminde Dersim merkezindeki bir kafede çalışan Dersimli garson (G.) ile Fransa'dan festival için gelmiş bir Dersimlinin (F.) Dersim'de işsizlik, yozlaşma ve baraj mücadelesi üzerine tartışmalarından söz etmek istiyorum. Festivale dair farklılaşan algıların ve deneyimlerin paylaşıldığı bu konuşma, yereldeki ve diasporadaki Dersimlilerin uzamsal-toplumsal ve sınıfsal farklılaşma eksenindeki gerilimini ortaya koymaktaydı.

G.: Festivalin bitmesi için imza topluyoruz. Kültüre dair bu festivalde ne yapılıyor. Festivale gelenler burada akşama kadar geziyor, yiyor, içiyor. Sonra ne yapıyorlar bizim için? Munzur kutsaldır diye diye herkes raki içiyor. Biz yılın 12 ayı buradayız, savaşıyoruz [...] [Dışarıdan gelenler] ben Almanya'da böyle kahve içerim, İstanbul'da köprüde halay çekip içerim filan diye hava atıyor. İki senede "bizim Fransa" oluyor, havaya giriyorlar, egoları tavan.

³⁴ Hüseyin Gedik, "Festival Fiyaskosu", 30 Temmuz 2014, <http://www.ozgurdersim.com/haber/festival-fiyaskosu-8192.htm>, erişim tarihi: 02 Mart 2015.

F.: Ama sen de bu sorunu paylaşıyor musun, buradakilere anlatıyor musun, önerin var mı?

G.: Sen bir hafta sonra gideceksin, dinleyici değil konuşmacısın. Kışın sondaj yapanlarla biz mücadele ediyoruz, belediye gelip burada oturuyor. Gösteriş olarak 4 Mayıs'ta yürümesinler burada, festivalde yürümesinler. Alevilikte 24 saat cem tutmak, bağlama çalmak yok. Gösteriş, show, seyirlik haline getirmişler. Alevilik bu değil. Ben yılın 12 ayı buradayım, bu kafede çalışıyorum. Buraya jandarmalar geldi, konuştukları "buranın kızları rahatır". Konserlerde bağlamakla olmuyor, slogan atmamakla olmuyor. Kürtlüğü savunuyorlar, bu bizim değil ki. Biz Kureyş'in torunlarıyız. Kürt halkı zaten özgürdü. Ben Diyarbakır'da [Ramazan ayında] su içiyorum, anama küfrediyorlar. Dersimliler Kürt değildir. Niyaz yapmayı bilen kalmadı, Gaganı bilen yok, Hızır Orucunu bilen yok.

Festivalin turistikleşmesine ve ticarileşmesine getirilen eleştirilere rağmen Munzur Festivali, Dersim ekonomisi için kilit öneme sahiptir. Tarımsal üretim ve hayvancılığın neredeyse bittiği, mamul üretiminse çok az düzeyde, halkın önemli kısmının esnafılık üzerinden geçimini sağladığı Dersim'de, festivalin ekonomik getirisi yerel halk için hayatidir. Festival döneminde fiyatların artması ise dışarıdan gelen katılımcıların, özellikle Türkiye ve Avrupa kentlerinden gelen Dersimlilerin en çok eleştirdiği hususlardan biridir. Bu durum, diaspora Dersimlilerine kendi evleri olarak tanımlayıp özlem duydukları Dersim'de geleneksel cemaat bağlarının yerini kapitalist toplumsal ilişkilere bıraktığını, kendilerinin de artık "dışarıklı" olarak görüldüğünü hissettiren bir deneyim olarak yorumlanmaktadır.

2000'lerin ikinci yarısında silahlı mücadelenin yoğunluğunun azalması, barış süreci, Tunceli Üniversitesi'nin açılması gibi etmenlerle Dersim inşaat ve turizm sektörleri üzerinden kapitalist bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Dahası KSH'nin yerel yönetimi elinde bulundurması, kendisini KSH içinde tanımlamayan, Kırmanç, Zaza, Alevi ve sol-devrimci kimlikleri ağır basan Dersimlileri yabancılaştırmıştır. Bu çerçevede Munzur Festivali'nde Kürt kimliği, KSH'nin siyasi gündemi, eğlence tüketimi ve ticari-turistik boyutlar belirginleşmektedir. Bu durum Dersimliler arasında yozlaşma, dejenerasyon, apolitikleşme ya da otantik samimi cemaat bağlarının kaybolması gibi farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Festivalin dönüşümü bir yandan Dersimlilerle

Resim 3: Ağustos 2014, Dersim

Alevi olmayan Kürtler arasındaki sınırı çizerken diğer yandan da Dersimlilerin kendi aralarındaki diaspora-yerel ve sınıfsal eksenlerdeki farklılaşmayı belirginleştirmektedir. 2014 yılındaki festival öncesinde yerel halktan bir grup, etkinliğin Dersim'i yozlaştırdığı ve çevre kirliliğine neden olduğu gerekçeleriyle festivalin yapılmaması için bir imza kampanyası düzenlenmiş, toplanan imzalar belediyeye verilmiştir. Belediye çalışanlarıyla yaptığım sohbetlerde Dersimlilerle Alevi olmayan Kürtler arasındaki kültürel farkı ve potansiyel gerilimi anladıklarını, ancak bu gerilimin devlet ve rakip siyasi gruplar tarafından kışkırtıldığını ifade ettiler. Bir belediye çalışanıyla gerçekleştirdiğim görüşmede, kentteki Dersimli - Sünni/Şafii Kürt ayrımının algılanma biçimlerine ve Dersimliler arasında yoğun biçimde dolaşıma giren yozlaşma söylemine dair şunları söyledi:

Kürdistan'dan gelen gençlerin rahatlık içinde olduğu, Dersim'de çok rahat hareket ettiklerine ve bunun Dersim kültürüne zarar verdiğine dair bir algı var. Bu algının da üzerine devlet oynuyor, bunu kaşıyor. Bir yandan da Kürtleşmek devletle problemlile hale gelmek olduğu için Dersimlilerim bir kısmı, özellikle yaşlı CHP'li kesim, Kürtlerle mesafe koyuyor [...]Yozlaşma burada her şeyi ifade eden kavram oldu, içi boşaldı. Sevgililerin el ele tutuşması da yozlaşma, şarap içmek de yozlaşma, futbol izlemek de yozlaşma... O zaman gençlere hep yozlaşmış diyeceksin. Kimi devrimci yapılar burada kolayca kaçıyor. Peki sen popüler olanın yerine ne koyuyorsun, yerine koyduğun arkaik, köylü. Gençleri edebiyat, bilim, sanatla buluşturacak bir şey koymuyorsun.

Sonuç Yerine

Bu makalede festival formuna dair sosyolojik ve antropolojik tartışmaların ana hatlarını verdikten sonra festivallerin madun grupların ve etnik grupların kimlik siyasetinde nasıl araçlar olarak kullanıldığına dair bir tartışma yürüttüm. Festivaller kültürü, yerelliği ve mekânı kolektif performanslar ve kültürel üretimler yoluyla sahiplenmekte ve yeniden işlemektedir. Duygulanımlar, performanslar ve kolektif coşkulanma biçimleriyle kimliğin deneyimlenmesi için önemli sahalar olarak iş görürler. Dahası, festivalleri tarihsel süreç içinde incelemenin, onları üreten topluluğun yaşadığı dönüşümler ve bu dönüşümlerin yansımalarını anlamak açısından önemlidir. Festivallerin içeriği, taşıdığı anlamlar ve organizasyonu, topluluğun tarihindeki kırılmalara ve yaşadığı dönüşümlere paralel olarak değişmektedir. Böylece festivaller kendi tarihleri içinde dönüşerek grubu yapan, yeniden üreten ve dağıtan etkinlikler olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Türkiye'de 2000'lerden beri farklı etnik gruplar kolektif kimliğin temsili ve icrası için festivaller düzenlemektedir. Bu festivaller kimlik siyasetlerinin belirleyici olduğu bir dönemde çok-kültürcülüğün siyasi, kültürel ve ticari boyutlarıyla önem kazanmaktadır. Munzur Festivali ise bu gelişmelere ek olarak, Dersim kimliğinin ve siyaset alanının çok boyutlu ve parçalı yapısı, Dersim meselesinin son yıllarda Türkiye'nin gündemine oturması ve 1937-38'e dair kültürel hafıza siyaseti patlaması nedenleriyle ilginç bir sahadır. Munzur Festivali'nin ilk dönemi OHAL ve siyasi baskı dönemine denk düşmektedir. Bu dönemde festival Dersim toplumunun farklı kesimleri tarafından sahiplenilmiş ve kolektif kimliğin yeniden üretilmesi için önemli bir zemin olarak işlemiştir. Devletin baskı politikalarına karşı mücadele, kültürel mirasın sahiplenilmesi ve kökenlere geri dönüş izlekleri üzerinden Dersimliliğin yeniden üretildiği bir mecra olmuştur.

Görece politik rahatlığın sağlandığı ikinci dönemde ise Munzur Festivali, Dersim'in toplumsal ve siyaset alanındaki ayrımların kendini gösterdiği, farklı yapıların kolektif kimliği, kültürü ve Dersim mekânının kullanımını belirlemek için iç mücadelelere girdiği bir alan olmuştur. Dersim'in yavaş yavaş kapitalist ekonomiye entegre olduğu ve dışa açıldığı bu dönemde, festivalin eğlence tüketimi ve turizm boyutları ön plana çıkmıştır. Son yıllarda festival, Dersimlilerle Sünni/Şafii Kürtlerin arasındaki kültürel sınırları olduğu kadar Dersimlilerin kendi arasındaki

uzamsal ve sınıfsal farklılaşmayı da görünür kılmaktadır. Eğlence tüketimi ve ticarileşme hem devrimci değerler hem de kültürel korumacılık açılarından tepki görmektedir. Bu durum Dersimliler arasında yozlaşma, dejenerasyon, apolitikleşme ya da otantik samimi cemaat bağlarının kaybolması gibi farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Yine de festival ekonomik getirisi itibarıyla Dersim açısından büyük öneme sahiptir. Munzur Festivali Dersim toplumu için grubu ayırıştıran bir kültürel-siyasi etkinliğe dönüşme emarelerini gösterse bile KSH ve Türkiye'deki sol siyasetler için farklı grupları bir araya getirebilen en önemli kültürel etkinliklerden biri olmayı sürdürmektedir. Festivalin sunduğu sosyalleşme imkânları ve duygulanımsal kolektif deneyimler Dersimli, Kürt ve devrimci aidiyetlerini yeniden kurmaya devam etmektedir.

Kaynakça

“İsyan Provokasyon Ürünü”, *Milliyet*, 29 Temmuz 2001, <http://www.milliyet.com.tr/isyan-provokasyonurunu/guncel/haberdetayarsiv/29.07.2001/248850/default.htm>, erişim tarihi: 07 Ocak 2015

Bakhtin, M. *Karnaval'dan Romana: Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, çev. Cem Soydemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001

Boissevain, J., “The Dynamic Festival: Ritual, Regulation and Play in Changing Times”, *Ethnos*, online yayın tarihi: 6 Şubat 2015, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00141844.2014.989874?src=recsys#.VQtdcmSsVsQ>, erişim tarihi: 1 Mart 2015

Costa, X. “Festive Traditions in Modernity: The Public Sphere of the Festival of the ‘Fallas’ in Valencia (Spain)”. *The Sociological Review* (50), 2002, s. 482–504

Demir, F., “Zerrin Özer’e Sahnede Tehdit”, *Milliyet*, 03 Ağustos 2009, <http://www.milliyet.com.tr/zerrin-ozere-sahnede-tehdit/yasam/magazindetay/03.08.2009/1124308/default.htm>, erişim tarihi 14 Ocak 2015

Demirer, Y. *Tören Simge Siyaset: Türkiye’de Newroz ve Nevruz Şenlikleri*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2012

Durkheim, E., *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Ataç yayınları, İstanbul

Ercan, H., 2010. “1970’li Yıllarda Tunceli/Dersim’de Toplumsal Mücadeleler ve Dinamikleri”. *Herkesin Bildiği Sır Dersim içinde*, der. Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim, 2010, s. 507-531

Falassi, A., “Festival: Definition and Morphology”, *Time Out of Time: Essays on the Festival içinde*, der. A. Falassi, Albuquerque, NM: University of New Mexico Press, 1987, s. 1-10

Gedik, H., “Festival Fiyaskosu”, 30 Temmuz 2014, <http://www.ozgurdersim.com/haber/festival-fiyaskosu-8192.htm>, erişim tarihi: 02 Mart 2015

Gündoğan, A. Z., “1960’larda Tunceli/Dersim Kent Mekânında Siyasal Eylemlilik: Doğu Mitingleri”, *Herkesin Bildiği Sır Dersim içinde*, der. Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim, 2010, s. 506

Gürdal Aksoy, *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi*, İstanbul: Komal, 2006

Hetherington, K. *Expressions of Identity: Space, Performance and Politics*. Sage Publications, 1998

Karp, I. “Festivals” *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*’in içinde, der. Ivan Karp ve Steven D. Lavine, Washington, D.C: Smithsonian Institution Press, 1991, s. 279-87

Keskin, A., “Munzur Vali Şenliği”, *Radikal*, 22 Temmuz 2003, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=82404>, erişim tarihi: 10 Şubat 2015

Leal, J. “Festivals, Group Making, Remaking and Unmaking”, *Ethnos*, online yayın tarihi: 6 Şubat 2015, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00141844.2014.989870?journalCode=retn20>, erişim tarihi 1 Mart 2015

Munro, I. ve Jordan, S., “Living Space’ at the Edinburgh Festival Fringe: Spatial Tactics and the Politics of Smooth Space” *Human Relations*, 66(11), 2013, s. 1497-1525

Selman, M., *Alevi-Bektaşî Kimliğinin Kuruluş Sürecinde Hacı Bektaş Veli Anma Törenleri*, Ankara: Kalan Yayınları, 2006

Şeyben, B. Y., “Engaging the Local, Urban and The Global: The Ahırkapı Hıdırellez Spring Festival”. *Cultural Policy and Management Yearbook* içinde, der. U. Z. Kutlu ve C. Smithuijsen, İstanbul: Bilgi University Press, 2010, s. 113-122

Sözen, Ü., “Neo-Dersim Kültür Alanı: Siyaset ve Piyasa Ekseninde Hafızanın ve Kültürün Nesneleşmesi”. *Dört Dağa Sığmayan Kent: Dersim Üzerine Ekonomi Politik Yazılar* içinde, der. Gürçağ Tuna ve Gözde Orhan, İstanbul: Patika Yayınları., 2013, s. 249-307

Tuna, Ş. G. ve Güneş, B., “Munzur’dan Şirket Yaratmak: Munzur A.Ş. Üzerinden Dersim’de Sermaye Birikiminin Dinamikleri”, *Praksis* (28), s. 99-119

Tunceli (il), http://tr.wikipedia.org/wiki/Tunceli_%28il%29, erişim tarihi: 20 Şubat 2015

Turner, V. W., “Religious Celebrations”, *Celebration: Studies in Festivity and Ritual* içinde, der. V. W. Turner, Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1982, s. 201-219

Vardaki, E. “The Making of Home Away from Home: The Role of Ethno-cultural Festivals in Contesting Local Spaces”, *Contested Mediterranean Spaces* içinde, der. Maria Kousis, Tom Selywn ve David Clarke, New York: Berghann Books, 2011, s. 260

Vardar, N., “Ahırkapı Sokaklarında Hıdırellez”, *Bianet.org*, 6 Mayıs 2012, <http://bianet.org/bianet/azinliklar/138137-ahirkapida-sokaklarinda-hidrellez>, erişim tarihi 2 Mart 2015

Watts, N. F., “Activists in office: Pro-Kurdish contentious politics in Turkey”, *Ethnopolitics*, 5(2), 2006, s. 125-144

Yıldırım, B., “Tunceli İli’nin İnsan Hakları Sorunlarına Dair İzahat”, <http://www.ihd.org.tr/index.php/baslamalarinmenu-77/b-temsilcilikleri-ve-beler-mainmenu-79/1821-tunceli-ilinin-insan-haklari-sorunlarina-dair-izahat.html>, erişim tarihi: 12 Şubat 2015

Zırh, B. C., “Aygün Röportajı ve Türkiye Siyaseti’nde Üçüncü Dersim Depremi”, *Alevilerin Sesi* (159), Nisan 2012, s. 24-29

